Landgebruik in Westerwolde

Arnim van Oorschot

● *Diverse oude bronnen geven informatie over het voormalig landgebruik in Westerwolde. Willekeuren regelden het agrarisch landgebruik in de oude dorpen. Historische landkaarten vermelden veldnamen, die veel over het gebruik zeggen en ook oude boerboeken geven informatie.*

Bij de voorbereiding van deel 2 in de serie 'De Geschiedenis van Westerwolde', getiteld De Bevolking, stuitte ik op veel van deze bronnen, die niet in het boek thuishoren maar toch veel over het dagelijks leven van de Westerwoldigers zeggen. In twee artikelen in Noorderbreedte zullen achtereenvolgens het zandgebied en de ontginningsgebieden besproken worden.

De oude zandgronden

Het dorpje Smeerling is beschermd dorpsgezicht. We herkennen er gemakkelijk het traditionele landgebruik van de oude esgehuchten. Belangrijk is de driedeling van het akkerland (de essen), het weide- en hooiland en het heideveld. Smeerling ligt aan één van de takken van de Ruiten Aa even ten oosten van Onstwedde op de hellingen van het beekdal. Daar vindt men een groepje boerderijen bijeen in de dorpskern. Omdat alle boerderijen op een ruim erf staan, liggen ze tamelijk ver uiteen. Op het erf zien we bij de meesten nog een bakhuis en een zoetwaterput. Bijna alle boeren bakten zelf en voorzagen zichzelf van goed gefilterd drinkwater uit de put.

De bedrijfsgedeelten van de boerderijen staan naar de weg gekeerd. Langs deze wegen dreef men de veekudde van de boerderij naar het land. Tussenstation was steeds de brink waar de koeheer de beesten verzamelde. De veldnaam brink betekent rand. De brink van Smeerling lag daarom ergens aan de rand van het dorp. Vandaar was het transport naar de weilanden gemakkelijk. Op die brink molk men het vee ook wel en liet men het jongvee grazen. Het was tevens de plek waar de dorpelingen elkaar regelmatig troffen, bijvoorbeeld als de buurrechter hen bijeen riep voor gemeenschapstaken. Vermoedelijk stond hier ook ergens het buurhuis. Het boerboek van Smeerling maakt er melding van.
Tenslotte was de brink een plaats van samenkomst bij feestelijke gelegenheden. Daar kon men van tijd tot tijd een mallemolen - een soort caroussel - en andere feestelijke attributen aantreffen. Hoewel daar in de meeste gevallen de bewijzen van ontbreken moeten alle zanddorpen één of meer brinken gehad hebben. Het naburige dorp Veele bijvoorbeeld had er in 1773 in ieder geval één en in Wedde kende men de 'melkbrink sloot', een verwijzing naar de melkbrink waar men het vee molk. Onstwedde bezat hoogstwaarschijnlijk twee brinken.

Terug naar Smeerling. Midden in het dorp op de erven tussen de boerderijen in liggen de oudste tuinbouwgronden. De veldnaam Ol Gore - Oude Gaarde binnen de kern van Smeerling geeft aan, dat de boeren hier tuinbouwgewassen verbouwden. We moeten daarbij denken aan peulvruchten, groenten en knollen als koolraap. Het 'oertken' aan de zuidzijde van de nederzetting stamt waarschijnlijk al uit de tiende eeuw. Het was een omheind akkertje van de eerste mensen die zich hier aan de rand van de beek temidden van de bossen vestigden. Ze bewerkten het land met eenvoudige lichte werktuigen en verrijkten de bodem met huisvuil, zoden en met mest van vee dat in de omringende bossen graasde. Pas toen de inwoners zwaardere landbouwwerktuigen kregen kapten ze de bossen en ontgonnen ze meer akkerland.

Binnen de gemeente Vlagtwedde is Smeerling het enige esgehucht met een oert. Wellicht is dit dorp het oudste gehucht in dit gebied.

Welvarende nederzetting

De Geschiedkundige atlas van Nederland van J.Y.C. Joosting uit 1920 geeft een goed beeld van de grenzen van het dorpsgebied van Smeerling. Daarbinnen legde de bevolking akkers en grasland aan. De zuidpunt bestond grotendeels uit heide. Veel akkerland vinden we in de 'Suider Esche' aan de kant van de oert. Aan weerskanten hiervan bevonden zich in dit gebied individuele akkers van boeren, zogenaamde 'kampen'. Deze waren uit heide ontgonnen. Vandaar de naam 'Zuidveld' die naar de heide verwijst. Daar tegenaan lag de 'Iemtoene', een plek waar een omwalde bijenstand of -stal gestaan moet hebben. De bijenzwerm die hier leefde, voedde zich in hoofdzaak van de Erica en waarschijnlijk ook van hier geteelde boekweit. Het Landrecht van Westerwolde toont aan, dat de bijenteelt in Westerwolde heel belangrijk was. Het wijdt er veel artikelen aan en legt hoge straffen op aan overtreders.

In het noorden, 'bij langs d'A', bevond zich nog meer bouwland: de 'Smeerlingerhoge Esche'. We vinden die op de oude topografische kaart van 1852 ingetekend. Hier lag volgens een bron uit 1658 ook 'een seecker Hofflandt, de Hooge Hoff genaempt met die daer op geplaetste plantagien gelegen tot Smeerlingh voor Halmingh schuire streckende vanaf de wech tot an de A'. Daaraan grensde in het drassige beekdal van de Aa hooiland dat eenmaal per jaar gemaaid werd. We lezen van 'Miedtlandt op de rijke Mie ten westen en ten suiden de riviere A'. De hooi-oogst zal hier overvloedig geweest zijn. De groengronden liepen heel ver langs de Aa door tot aan het Metbroekbos. Hier staat ook een tot aan het water afhellend grasland ingetekend: de Brink. Het zal duidelijk zijn dat dit niet de oude ontmoetingsplaats van de Smeerlingers was, waar men na het klinken voor de boerhoorn binnen een half uur verwacht werd. Daarvoor lag het te ver weg en was het er bovendien veel te drassig. Het woord 'brink' verwijst in dit geval meer naar de ligging, het begrip betekent immers gewoon 'rand'.

Aerophoto Eelde

Smeerling

Aerophoto Eelde

Onstwedde

Nog meer groenland lag in de uiterste zuidwestpunt: de Vennen. De Venneweg leidt er vanaf het dorp naar toe. De vennen zijn vruchtbare weilanden geweest, niet te nat en te slap. De term duidt erop, dat ze niet tot de oudste broeklanden behoorden. Even naar het oosten, aan de overzijde van de met heide begroeide zandopduiking, lagen evenwijdig met de grenssloot van Ellerhuizen grasland, het 'doorrich' genaamd. Hier groeide het moerkartelblad en het was er dus behoorlijk drassig. Al met al beschikten de Smeerlingers over veel grasland. Dat moet ook wel, want de totale grazende kudde was in 1838 volgens opgave in het Boerboek 191 runderen en 24 paarden. Het was blijkbaar een kleine, maar voor die tijd welvarende nederzetting.

Onstwedde, een groot esdorp

Smeerling is een esgehucht, waar enkele boerenfamilies bijeenwonen. Esdorpen zijn groter en - ruimtelijk gezien - meer van het zelfde. De plattegrond van het dorp Onstwedde bij de invoering van het kadaster rond 1815 toont dat ook. We zien hier alleen twee kernen: het zuidelijk Loug, het eigenlijke dorp, waar ook de kerk staat en het noordelijke Wold. De ouderdom van het Loug blijkt uit de aanwezigheid van een 'Ouer' vlakbij de kern. In het Wold in het noorden ontbreekt die.
Onstwedde onderscheidt zich niet in de laatste plaats van Smeerling door de aanwezigheid van een kerkgebouw. Opvallend is, dat het niet midden in het Loug ligt maar even daarbuiten in de groenlanden. Kerken stonden, normaal gesproken, zo dicht mogelijk bij de dorpskern en alleen als daar bij de bouw geen plaats was week men uit naar de rand van het dorp. Dit moet betekenen dat Onstwedde ook in de negende eeuw al behoorlijk volgebouwd was en derhalve een nederzetting van enig belang.

Onstwedde onderscheidt zich verder door de aanwezigheid van twee akkerkomplexen: de Es en de Holt. Even buiten het Loug lag volgens een opgave in 1772 'de Esch te Onstwedde' iets naar het westen en zich uitstrekkend naar het zuidwesten. De tweede Korenes lag in de richting van Wedde. Volgens de schoolmeesterrapporten werd deze 'de Holte' genoemd en de landbouwkundige H.C. van Hall sprak van 'de Hoefte of Hoogte' die met de Drentse essen te vergelijken was.
De 'Holt' wordt onder de veldnamen regelmatig genoemd: 'een acker op de Holdt' (1659) en 'een seecker acker bouwlandt, Hiddes Ackes genaempt, geleegen in Onstwedder Holt' (1655). Er bestaat blijkbaar een sterk onderscheid tussen de es en de holt. Er is maar één es; de holt draagt die naam niet, hoewel ook hij uit bouwland bestaat. Holt of hout wijst op voormalige aanwezigheid van een hoog oprijzend eikenbos. Er bestaat reden aan te nemen, dat het gekapt werd nadat de es in gebruik genomen was. De grond ligt hier namelijk duidelijk veel hoger dan de omgeving van de es.
Hoewel eveneens vruchtbaar ligt de keileemondergrond hier dieper. Als gevolg hiervan moet men hier dieper ploegen en dat kon pas nadat men in de elfde eeuw de zware keerploeg in gebruik nam. Toen loonde het om de eikebossen in de Holt te kappen. Omdat de bouwlanden op de Holt ver van het dorp lagen mogen we aannemen, dat ze minder arbeidsintensief bewerkt werden. Een aanwijzing vormt de veldnaam 'Dresk' nog vooraan in het Holt. Het waren tijdelijk braakliggende gronden. Men vindt ze in het algemeen op ver afgelegen bouwlanden.

Gemeenschappelijke gronden

In de marken of hamrikken lieten de boeren van de esdorpen en -gehuchten door koeheren hun vee weiden. Het was vooral van betekenis voor de bemesting van de essen. Ook hielden ze op de heide bijen. En in het veen werd wel turf gestoken voor eigen gebruik. In ketelvormige laagten tussen de zandruggen waarin dargveen lag, groeven de boeren putten waaruit ze kluiten turf haalden. De putten vulden zich met water en groeiden nadien weer dicht met waterplanten en later met moeras en gras. Dit is waarschijnlijk de oudste vorm van turfwinning. Men heeft deze veenputten onder

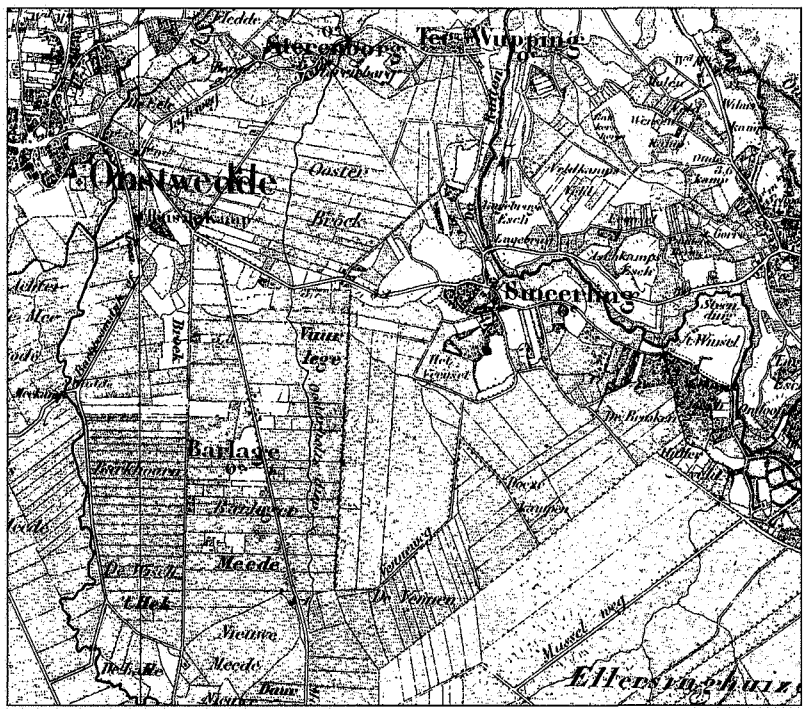

Fragment van de topografische kaart uit 1852

meer gevonden in de marken van Sellingen, Vlagtwedde, in de buurt van Ter Borg en in de Hofte onder Onstwedde. Voor de veeteelt hadden zij het nadeel, dat de kudde gemakkelijk in de veenputten terecht kon komen. Want de putten groeiden betrekkelijk snel dicht, maar bleven toch lange tijd moerassig.
Maar hoewel de rechten in de marke bij willekeur geregeld waren, vinden we er geen beperkingen aan het steken van turf in veenputten terug. Desondanks moet het plaatselijk een grote omvang aangenomen hebben. Volgens G.A. Venema (in zijn 'De veenen en veenkoloniën') was het land op sommige plaatsen bijna helemaal afgegraven en onder water gelopen. Alleen de dammen waarover men de turf afvoerde lagen er nog. Het steken van heideplaggen en graszoden op de heide en in de weide was daarentegen wel strak gereglementeerd. De plaggen werden vermengd met de mest op de individuele akkers gebracht en dienden ook wel voor dakbedekking.
Hoewel de marke dus wel zijn nut had, werd hij niet intensief gebruikt. Er bleef genoeg plaats voor de jacht. Het Landrecht spreekt nog van de jacht op een wolf, een wild zwijn of ander grof wild, dat men wel met een hond, echter niet met netten mocht vangen. In de negentiende en begin twintigste eeuw jaagde men er met behulp van de hond vooral op hazen, konijnen, korhoenders en patrijzen. Het grootwild was er verdwenen. Westerwolde bleef echter tot in de negentiende eeuw wel een dunbevolkt gebied. Pas met de grote ontginningen en de grootschalige teelt van boekweit kwam het jachtgebied in gevaar.

Het dagelijks leven van de bevolking van Westerwolde is uitvoerig beschreven in: Arnim van Oorschot, 'Geschiedenis van Westerwolde', deel 2: De Bevolking, Groningen 1992.